

Роль Православної Церкви в процесі формування громадянського суспільства в Україні

священник Руслан Левочко

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2023-11-149>

Ключові слова. Аналізуючи вплив Православної Церкви та християнського контингенту населення на реалізацію демократії в державі, можна виявити конкретні риси релігії, що сприяють, перешкоджають або є нейтральними щодо демократії, тим самим подолати малорезультативність класифікацій релігійних течій на такі, що або сприяють демократичним процесам, або ж – перешкоджають їм. У спробах таких спрощених класифікацій і протиставлень (православ'я vs католицизм, християнство vs мусульманство тощо), як правило, недооцінюють різноманіття можливих інтерпретацій та динамічність релігійних напрямів і не дають достатньо детальної інформації для того, щоб допомогти в оцінці перспектив демократизації тих чи інших суспільств та у визначенні бажаних напрямів розвитку їхніх релігійних систем. Очевидно, що ефективно реалізувати позитивний потенціал Церкви у формуванні та становленні українського громадянського суспільства цілком можливо шляхом координації зусиль Церкви із зусиллями суспільства та самої держави. Варто зазначити, що в сучасних умовах демократизація політичного процесу передбачає інституціоналізацію влади та розширення ролі неполітичних публічних суб'єктів, зокрема релігійно-церковних об'єднань. Отже, автор у цій статті прагне розкрити впливи Православної Церкви на процес формування українського громадянського суспільства в рамках війни в Україні. Для досягнення поставлених цілей автор поставив перед собою такі основні завдання: окреслити ступінь участі Православної Церкви в подіях до та під час широкомасштабної війни з Росією; визначити її вплив на формування нового типу відносин між Церквою, суспільством та державою, що проходить становлення в сучасній Україні; визначити місце й роль церковного фактора в цілому у формуванні громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: Церква, релігія, християнство, держава, громадянське суспільство, демократизація, суспільство.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вагомою умовою демократизації сучасного суспільства є наявність зрілих соціальних інститутів, у тому числі релігійних, мета яких – сприяти більш повній реалізації інтересів громадянства, особистості та індивідуальності. Високий авторитет і довіра суспільства до Церкви робить її одним із факторів впливу на сучасні політичні процеси та засобом гармонізації суспільних систем. Безперечно, що Православна Церква бере безпосередню участь у політичному житті, використовує свій вплив для широкого залучення різноманітних світських організацій (не виключаючи створення власних) до виконання суспільно-політичних завдань. Таким чином, зрозуміло, що Церква здатна забезпечувати морально-етичні, релігійні та правові норми, а їхній взаємозв'язок є основоположним змістом громадянського суспільства. Тому наукова новизна даного дослідження полягає в аналізі впливу Православної Церкви в цілому на процеси формування громадянського суспільства в Україні.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблематика впливу духовних засад на формування громадянського суспільства є актуальною з самого початку виникнення концепції громадянського суспільства. Однак значення церковної системи, яка має певний зв'язок з політикою і безпосередньо впливає на суспільні відносини, її морально-духовна складова ще недостатньо вивчена. Основні чинники впливу церков на процес формування громадянського суспільства, лише у загальному вигляді, досліджувались у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, таких, як С. Здіорук, М. Васін, В. Бондаренко, Ф. Овсієнко, О. Уткін, М. Бабій, В. Єленський, М. Закович, А. Колодний, П. Яроцький, А. Красиков, М. Маринович, П. Рабінович, С. Фірсов, В. Речицький, Ю. Решетніков та інші.

Мета і завдання статті. Мета даного дослідження полягає в розкритті впливу Православної Церкви на процеси формування українського громадянського суспільства. Для досягнення поставлених цілей автор поставив перед собою такі основні завдання: окреслити ступінь участі Православної Церкви в подіях до та під час широкомасштабної війни з Росією; визначити її вплив на формування нового типу відносин між Церквою, суспільством та державою, що проходить становлення в сучасній Україні та визначити місце й роль релігійного фактора в цілому у формуванні громадянського суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Православна Церква, поряд з іншими складовими громадянського суспільства, є одним із найважливіших соціальних інститутів, які мають безпосередній вплив на перебіг суспільно-політичних процесів. Тому для початку важливим є з'ясування місця й ролі Церкви у формуванні суспільних відносин.

Проте перш ніж з'ясовувати безпосередній вплив Церкви на формування громадянського суспільства, необхідно з'ясувати зміст і сутність поняття самого громадянського суспільства як такого. При тому, що поняття «громадянське суспільство» має досить багато визначень у науковій літературі, у нашій статті ми будемо акцентувати увагу на тому, що це якісна характеристика суспільства та сфера самовираження і самоорганізації вільних громадян з метою захисту інтересів, прав і свобод людства.

Як і всі багатовимірні соціальні явища, громадянське суспільство має свої структури, функції, чинники, основи та принципи розвитку, джерела існування та цінності.

Структурно, вважає А. Колодій, громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яке наближається до соціальної (соціетарної) сфери суспільного життя. У зародковому стані воно фактично присутнє в кожному сучасному суспільстві. Однак суспільства різняться його розмірами (воно може, як за тоталітаризму, прямувати до нуля, а може охоплювати основний простір людської життєдіяльності) та за його якістю: рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування, системою цінностей. Як підструктура суспільної системи, громадянське суспільство має складну внутрішню структуру, до якої входять компоненти інституційного плану і певний тип культури¹.

Коли ми розуміємо громадянське суспільство як місце, де реалізується свобода (воля громадянина від державних інституцій), то можна однозначно сказати, що Православна Церква бере безпосередню участь у цьому формуванні. Це пов'язано з тим, що зусилля Церкви сьогодні спрямовані не лише на захист власних релігійних прав і свобод. На сьогодні, у рамках військових подій, спільноти вірних вже продемонстрували свою здатність об'єднувати людей для захисту загальнолюдських цінностей, прав і свобод громадян країни та реально впливати на політичні процеси в державі.

З цієї точки зору, необхідно визначити позицію Православної Церкви у цьому процесі. Саме Церква і пропонований нею християнський спосіб життя підготували ґрунт для формування ідей свободи і демократії, які були базовими принципами в боротьбі проти абсолютизму і тиранії, які зараз досить яскраво спостерігаються в політичних процесах країни агресора. Православна церква України, виступаючи на захист громадян, при цьому керується божественним законом Христа, спрямовуючи хід своїх переконань до блага всього людства. На противагу ж, Російська православна церква на чолі з її очільником – патріархом Кирилом (Гундяєвим), відкидаючи свою

¹ Колодій А. Сутність та різновиди громадянського суспільства. URL: http://politicalstudies.com/?page_id=178

основу Божественного Одкровення, яке закликає до миру й любові до ближнього, благословляє на війну, вбивство мирних жителів України та знищення їхнього майна, у тому числі і церков.

Український дослідник М. Рибачук доречно вказує на взаємозв'язок Церкви та громадянського суспільства, що триває ще з євангельської та античної давнини. Свою позицію він аргументує основоположним принципом, який став наріжним каменем поняття й реального історичного розвитку громадянського суспільства. Тут мова йде про відповідь Ісуса Христа на запитання: чи годиться давати податок для кесаря чи ні? Ці слова Христа на багато сотень років визначили парадигму розвитку Церкви й суспільства та Церкви й держави: «Тож віддайте кесареві – кесареві, а Богові – Боже» (Мф. 22, 15-21; Мк. 12, 13-17; Лк. 20, 20-26)².

У більшості європейських країн формування громадянського суспільства відбувалося без участі церков, а то й навіть всупереч церквам. Україна в цьому сенсі стала винятком – тут Православна Церква активно підтримувала Майдан у 2013-2014 роках, а сьогодні сприяє духовній підтримці військових на фронті – тим самим вона активно долучається до процесу становлення громадянського суспільства. Отже, Православна Церква здатна і повинна продовжувати відігравати активну роль у цьому процесі. Вона, як духовний приклад, може суттєво посприяти формуванню нових засад соціальної етики України.

З початком «гібридної війни» Російської Федерації проти України та підбурюванням проросійських сепаратистських рухів на Сході України Православна Церква зробила значні внески в процес об'єднання українського суспільства навколо національних і громадянських ідеалів та в організацію національної боротьби за захист Батьківщини.

Після повномасштабного вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 року з розвитком військових подій Церква, відчуючи у тому нагальну потребу, фактично стала на бік українського суспільства, підтримуючи його у всіх аспектах. Безперечно, вагомою виступає участь православних капеланів, які підтримують духовно-моральний стан українських бійців на фронті. У разі потреби Православна церква України регулярно передає підтримку для збройних сил України та гуманітарну допомогу, там де її потребують. Церква розпочала процес підготовки до відкриття центрів медичної та психологічної реабілітації військових та відкриття шелтерів для вимушених внутрішньо-переміщених осіб. Предстоятель Церкви митрополит Епіфаній з метою духовної підтримки та згуртування україн-

² Рибачук М. Громадянське суспільство і церква / М. Рибачук // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 5. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf>.

ського суспільства неодноразово робив звернення із закликом до оборони Батьківщини. І наостанок, у церквах постійно підносяться особливі молитви за мир та перемогу української держави.

Про конструктивну позицію Церкви, особливо в умовах загострення військового конфлікту, ще від його початку в 2014 році, засвідчили ініціативи колективного міжконфесійного органу – Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (далі – ВРЦіРО), спрямовані на дотримання конституційних прав і свобод громадян, дієвого діалогу між владою і опозицією у пошуках ненасильницьких шляхів виходу з кризи, які, по суті, стояли на захисті базових принципів демократії. Серед них – «Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до своїх вірних та всіх людей доброї волі у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні» та «Комюніке екстреного засідання Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій».

Заява ВРЦіРО з нагоди Дня Соборності та Свободи України (22 січня 2014 року) містила чітку ідею утвердження демократичних принципів. В оприлюдненому документі ця важлива історична подія в житті українського народу розглядається як символ невмирущого об'єднання всієї території України в єдину державу, єдності *«українців у різноманітності думок, поглядів та підходів до творення нашого майбутнього»*. Водночас лунали застереження щодо відповідальності політичних сил за захист *«єдиної соборної Української держави»*³.

Як підсумок, Православна Церква в подіях російсько-української війни виявила себе потужним і цілісним інститутом громадянського суспільства, здатним захищати інтереси громадян від свавіль військового конфлікту. Слід зазначити, що такому ставленню Церкви сприяє наявність відповідних суспільних запитів. Згідно із соціологічним опитуванням, більшість українців (74%) вважають, що *«Церква завжди має ставати на бік людей і боронити їх»*. Загалом, за показником довіри Церква продовжує утримувати першу позицію серед суспільних і політичних інститутів. Як і під час усіх попередніх опитувань, так і сьогодні більшість громадян засвідчила ту чи іншу міру довіри до Церкви. Наразі її висловили в середньому 66% опитаних: від 88% жителів Заходу до 53% жителів Сходу України⁴.

³ Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій з нагоди Дня Соборності та Свободи України // Інститут релігійної свободи. – 2014. 22 січня. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1330

⁴ Луцький І. М. Взаємозв'язок релігії та права у процесі формування громадянського суспільства // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права ім.Короля Данила Галицького, 2013. Вип. 7. С. 24.

Таким чином, Україна показала, що Церква може бути каталізатором, а не перешкодою у формуванні громадянського суспільства. Іншими словами, громадянське суспільство, побудоване на релігійних цінностях, можливе. Однак це не те, чого можна досягти автоматично. Це вимагає фундаментального переосмислення позиції Церкви в суспільстві та вироблення нової парадигми співпраці між ними. Зокрема, Україна може запропонувати нову модель державно-церковних відносин, перейшовши до трикутника: Церква → суспільство → держава. Якщо раніше Церква намагалася функціонально утвердитися в системі державно-церковних відносин, то під час повномасштабної війни з Росією стало зрозуміло, що в сучасному світі найефективніше зосередитися на взаємодії з громадянським суспільством.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, з розвитком воєнних подій в Україні стає дедалі більш зрозуміло, що ключовим фактором, який визначить роль Православної Церкви на сучасному етапі формування української нації, стане не її діяльність з консолідації нації на ґрунті віри, звичаїв і символів, а здатність вийти в авангард глибоких громадських і моральних перетворень.

Таким чином, Церква стикається з важливим викликом. У вирішенні цього завдання, вона повинна поважати наявні відмінності між суспільством і нею, і повинна прагнути до діалогу як у громадській, так і в політичній сферах. Православна Церква на основі ініціативи може мати великий вплив на формування майбутніх громадських лідерів і відданих громадян. Коли сім'ї і школи втрачають ступінь влади і участі з дітьми, то церкви можуть навчити їх альтруїзму, заохочувати до суспільного блага і дати їм сильну і тривалу мотивацію покращити навколишній світ. Успіх у розвитку майбутніх поколінь, громадянського суспільства буде неможливий без заохочення церквами своїх вірних. Процес створення активного громадянського суспільства в Україні далекий від завершення. Еволюція громадянської культури, заснованої на демократичних цінностях, займе ще немало часу, та зрозуміло, що в цьому процесі Православна Церква повинна відіграти досить вагомий роль.

Автор сподівається, що зміни, які відбуваються в українському суспільстві, будуть проходити виважено, Церква стане однією з важливих інституцій громадянського суспільства в Україні, як це було під час Революції Гідності 2014 року.

Перспектива подальших досліджень у даному напрямі, з одного боку, це питання ролі Православної Церкви, як дійового партнера демократичного суспільства. З іншого – це ретельне дослідження світоглядних та організаційних рис, які мають бути властиві Церкві для того, щоб уможливити її конґруєнцію з демократією, тобто, щонайменше, – їхню сумісність, а як максимум – взаємопідсилення.

Список джерел і літератури:

1. Колодій А. Сутність та різновиди громадянського суспільства. URL: http://politicalstudies.com/?page_id=178
2. Рибачук М. Громадянське суспільство і церква / М. Рибачук // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 5. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchniku/21/4.pdf>.
3. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій з нагоди Дня Соборності та Свободи України // Інститут релігійної свободи. – 2014. 22 січня. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1330.
4. Берк Е. Релігія і громадянське суспільство // Консерватизм: Антологія. Київ, 1998. С. 407-413.
5. Луцький І. М. Взаємозв'язок релігії та права у процесі формування громадянського суспільства // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2013. Вип. 7. С. 17-23.
6. Tocqueville A. de. Democracy in America. New York., 1990. Vol. 1.
7. Barberini G., Il fenomeno religioso confessionale nel processo di democratizzazione negli Stati dell'Europa centro-orientale, «La libert religiosa» a cura di M. Tedeschi, t. III, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2002, p. 907 s.
8. Chizzoniti A.G., Chiesa cattolica ed Europa centro-orientale. Libert religiosa e processo di democratizzazione, Vita e Pensiero, Milano, 2004.
9. Huntington, Samuel P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / Samuel P. Huntington. Norman: University of Oklahoma Press, 1991. 336 p.

References:

1. Kolodiy, A. Sutnist' ta riznovydy hromadyans'koho suspil'stva [Essence and types of civil society]. URL: http://political-studies.com/?page_id=178 [in Ukrainian].
2. Rybachuk, M. Hromadyans'ke suspil'stvo i tserkva [Civil society and the church]. Suchasna ukrayins'ka polityka. Polityky i politolohy pro ney. Vyp. 5. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchniku/21/4.pdf> [in Ukrainian].
3. Zvernennya Vseukrayins'koyi Rady Tserkov i relihiynykh orhanizatsiy z nahody Dnya Sobornosti ta Svobody Ukrayiny [Address of the Ukrainian Council of Churches and religious organizations to mark the Day of Unification and Freedom of Ukraine]. 2014. Instytut relihiynoyi svobody. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1330. [in Ukrainian].
4. Berk, E., 1998. Relihiya i hromadyans'ke suspil'stvo [Religion and Civil Society]. Konservatyzm: Antolohiya, 407-413. Kyiv [in Ukrainian].

5. *Luts'kyi, I.M.*, 2013. Vzymozvyazok relihiyi ta prava u protsesi formuvanni hromadyans'koho suspil'stva [The relationship of religion and law in the process of formation of civil society]. Universytet-s'ki naukovi zapysky. Chasopys Ivano-Frankivs'koho universytetu prava imeni Korolya Danyla Halyts'koho. 2013. Redaktsiynovydavnychyy viddil Ivano-Frankivs'koho universytetu prava imeni Korolya Danyla Halyts'koho 7, 17-23. Ivano-Frankivs'k [in Ukrainian].
6. *Tocqueville A. de.* Democracy in America. 1990, Vol. 1. N. Y.
7. *Barberini, G.*, 2002. Il fenomeno religioso confessionale nel processo di democratizzazione negli Stati dell'Europa centro-orientale, «La libert religiosa» a cura di M. Tedeschi, t. III, Rubbettino, Soveria Mannelli.
8. *Chizzoniti, A.*, 2004. Chiesa cattolica ed Europa centro-orientale. Libert religiosa e processo di democratizzazione, Vita e Pensiero, Milano.
9. *Huntington, Samuel P.*, 1991. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press, Norman.